

УДК 340.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.5>

Погребняк В. Я.,
доктор юридичних наук, суддя
Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду

ПРОБЛЕМА СУДОВОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ У КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена розгляду проблеми судової нормотворчості у контексті принципу поділу влад, а також законодавчого регулювання діяльності судової гілки влади в Україні.

Автор піддає аналізу положення Конституції України, а також законодавчих актів, зокрема Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у контексті визначення змісту категорії «правосуддя», що розкриває концептуальне завдання судової гілки влади. Також досліджуються положення Цивільного процесуального та Господарського процесуального кодексів України у ключі встановлення змісту категорій «вирішення спору», «розгляд та вирішення справи» та «судочинство» з метою визначення функціональних особливостей діяльності судів в Україні.

Окрема увага присвячена аналізу положень Закону України «Про правотворчу діяльність», як законодавчого акту, що визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення.

Формується висновок, що на рівні положень чинного законодавства України зроблено спробу покладення на суд виключно функції застосування норм права. При цьому, що стосується «нормотворчих» можливостей суду, то вони як не санкціоновані чітко на рівні закону, так і не заборонені й не спростовані ним. Сама ж діяльність суду, яка полягає у «здійсненні правосуддя», наразі розкривається через форму такої діяльності, тобто «судочинство», зміст якої розкривається у положеннях процесуальних кодексів.

Таким чином з точки зору характеру вирішення піднятої проблеми на рівні положень законодавчих актів складається ситуація за якої концептуальні приписи, що містяться у Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», який є базовим для визначення правового статусу суду і встановлення правової природи здійснюваної ним діяльності, не розкривають комплексно сутність поняття «правосуддя» і не окреслюють у всій повноті механізм чи вичерпний інструментарій його здійснення. Водночас ці ж положення не містять чіткої заборони щодо здійснення судом окремих форм нормотворчої діяльності в аспекті всієї багатогранності і діапазоні такої діяльності.

Ключові слова: норма права, нормотворчість, судова нормотворчість, судова правотворчість, суд, правосуддя, судочинство, судова практика, джерела права, правове регулювання, судова нормотворчість, поділ влади.

Pohrebniak V. Ya. Problem of the judicial rulemaking in the context of legislative regulation of the judicial branch activity in Ukraine

Abstract. The article deals with the problem of judicial rulemaking in the context of the power-sharing principle as well as legislative regulation of judicial branch activity in Ukraine.

The author analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine as well as of legislative acts, particularly the Law of Ukraine On Judiciary and the Status of Judges in the context of determination of the category of “justice” that describes the conceptual task of the judiciary branch. Also the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine as well as of the Economic Procedural Code of Ukraine are researched in the key of defining the content of the category “dispute resolution”, “trial and resolution of the case” and “judiciary” in order to define the functional features of the judicial branch activity in Ukraine.

Particular attention is paid to the analysis of the provisions of the Law of Ukraine On Lawmaking Activity as a legislative act determining the juridical and organizational fundamentals of lawmaking activity, principles and order of its realization.

It is concluded that a serious attempt has been made by legislative provisions of Ukraine to empower court only by the function of rule-enforcement. But at the same time the “rulemaking” power of court neither sanctioned clearly by the law, nor prohibit or either disproved by them. The judiciary activity itself which as a general rule deals with “execution of justice” is currently defined through the form of such activity i.e. “judiciary” which content are disclosed by the procedural codes provisions.

Consequently from the point of view of abovementioned problem resolution according to legislative provisions the case is that the conceptual provisions of the Constitution of Ukraine as well as of the Law of Ukraine On Judiciary and the Status of Judges (that is the basic act for the determination of legal status of the court and establishment of the juridical nature of judicial activity) do not define neither the essence of "justice" (judiciary) nor the complete mechanism or comprehensive instruments of judiciary power execution. At the same time these provisions does not prohibit clearly the possibility of judiciary branch to exercise certain forms of rule-making activity in aspect of its versatility and wide range of such an activity.

Key words: *rule of law, rulemaking, judicial rulemaking, judicial lawmaking, court, justice, proceedings, judicial practice, sources of law, legal regulation, power-sharing.*

Постановка проблеми. Відповідно до загальноприйнятої в юридичних дослідженнях позиції, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову безпосередньо пов'язується з чіткою диференціацією функцій кожної гілки.

Орган законодавчої влади здійснює переважно нормотворчу функцію, що реалізовується шляхом конструювання норм права або їх зміни у ході нормопроектувальної роботи результати якої втілюються у законах.

В органах виконавчої влади, своєю чергою, зосереджуються і водночас умовно розмежовуються функції нормотворення та правозастосування.

Своєю чергою судова влада, згідно із загальноприйнятим підходом, є суб'єктом правозастосування, який реалізовує в умовах практики правила поведінки, закріплені у нормах права для учасників відповідних правовідносин.

У такий спосіб формально забезпечується динаміка правового регулювання суспільних відносин від процесу нормотворення, здійснюваного законодавчою владою через поєднання нормотворчої та правозастосовної функцій у межах виконавчої влади до суто правозастосовної діяльності суду.

Незважаючи на це, в сучасних юридичних дослідженнях активно обговорюється проблема «судової нормотворчості (нормотворення, правотворчості, правотворення)» [Див.: 1, с. 34–36; 43–47] при цьому як у контексті обґрунтування існування цього феномену [2, с. 377; 3, с. 91], так і заперечення його існування [3, с. 8].

У зв'язку з цим однією з важливих проблем на шляху пошуку відповіді на питання можливості суду у межах правової системи України виконувати крім правозастосовної також і нормотворчу функцію, а тому і на шляху формування комплексного розуміння

феномену судової нормотворчості у разі позитивної відповіді на це питання, виступає нормативно-правова основа процесу нормотворчості у цілому, а також нормативно-правове визначення функціонального навантаження судової гілки влади. Аналіз цих питань є одним із компонентів методичної схеми наукового розв'язання проблеми «судової нормотворчості» у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функцій судової гілки влади, сутності процесу нормотворчості, а також його суб'єктного складу ставали предметом наукового аналізу таких вчених-правників як В. С. Бігун, Є. В. Білозьоров, Є. Г. Бобрешов, М. О. Григоренко, С. М. Дуда, Ю. І. Корнелюк, Ю. В. Кривицький, В. А. Кройтор, Н. В. Пильгун, Д. С. Спесівцев та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні актуального рівня вітчизняної нормативно-правової бази в частині вирішення проблеми судової нормотворчості, а також встановленні її потенціалу у розв'язанні піднятої проблеми.

Основний матеріал дослідження. Аналіз майже будь-якої проблеми у нормативно-правовому контексті, тим більше такої концептуальної як «судова нормотворчість», необхідно проводити у дедуктивній послідовності, яка передбачає рух від аналізу загальних правових положень, що стосується предмету аналізу, до спеціальних приписів, присвячених відповідній проблемі. У такий спосіб можна прослідкувати особливості фіксації відповідної концепції на рівні загальних програмних положень, а також її реалізацію на рівні спеціальних нормативно-правових актів.

У рамках окресленого ракурсу необхідно констатувати, що положення Основного Закону України, яким є Конституція України не присвячують увагу судовій нормотвор-

чості і водночас торкаються питання функцій судової гілки лише у традиційних аспектах, зокрема в ключі правосуддя, здійснення якого визначається в якості основного завдання суду. Концептуально важливими у цьому сенсі є положення статті 124 Конституції України, які, зокрема встановлюють, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди (частина перша), а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (частина друга).

При цьому юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення, а у передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи (частина третя) [5, ст. 124].

Поряд із цим Основний Закон України не розкриває зміст поняття «правосуддя», яке фактично визначає функціональний аспект діяльності судів.

З частини п'ятої статті 125 Конституції України вбачається, що метою діяльності судів є, зокрема захист прав, свобод та інтересів особи [5, ст. 125], проте про інші функції судової системи у відповідних положеннях не згадується, що створює підґрунтя для припущення про їх відсутність.

Своєю чергою положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів», на жаль, також не вносять значної ясності у концептуальне розкриття питання функцій суду в Україні, зазначаючи у статті 2, яка має назву «Завдання суду», зокрема, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6, ст. 2]. Сам же зміст категорії «правосуддя» залишається нерозкритим на рівні якогось певного концентрованого припису.

Ясність у проблему функцій суду вносять процесуальні нормативно-правові акти, зокрема Цивільний процесуальний та Господарський процесуальний кодекси, хоча при цьому «з умовою», детермінованою спрямованістю самих цих актів.

Зокрема, як слідує з частини першої статті 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) його положеннями визначається юрисдикція та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших справ, а також встановлюється порядок здійснення цивільного судочинства.

Своєю чергою відповідно до частини першої статті 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [7, ст.ст. 1, 2].

Подібні положення також отримали закріплення у тексті Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України). Зокрема, частиною першою статті 1 Кодексу визначається, що він визначає юрисдикцію та повноваження господарських судів і встановлює порядок здійснення судочинства у господарських судах [8, ст. 1]. Своєю чергою частина перша статті 2 ГПК України є майже повною відповідністю положення, що отримало закріплення у частині першій статті 2 ЦПК України за виключенням того, що ГПК України орієнтований на «*вирішення спору*» [8, ст. 2] у той час як ЦПК України – на «*розгляд та вирішення справи*» [7, ст. 2].

Відмінності у термінології, слід припустити, визначаються тим, що положення ЦПК України крім правил вирішення спорів у рамках позовного провадження також містять правила встановлення судами фактів, що мають юридичне значення в межах окремого провадження, що не завжди пов'язано із цивільно-правовими спорами, що і обумовлює вживання терміну «*справа*», а не «*спір*».

Тим не менше, не можна проігнорувати обставину, що на рівні положень Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вживається термін «*правосуддя*» у той час як у ЦПК України та ГПК України – термін «*судочинство*», що на понятійному рівні співвідносяться як мета та форма [9, с. 13] або, принаймні, як зміст і форма, проте навряд чи можуть бути визнані повністю тотожними.

Водночас на підставі аналізу статті 124 Конституції України Конституційний Суд України у своїй ухвалі № 44-з від 14 жовтня 1997 року у справі № 016/1241-97, зокрема зазначив про те, що правосуддя є самостійною галуззю державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ (абзац перший пункту 3) [10, п. 3].

Таким чином, вбачається, що в умовах сьогодення саме процесуальні нормативно-правові акти, які в Україні мають форму процесуальних кодексів, розкривають через судочинство як форму здійснення правосуддя зміст останнього як основної мети діяльності судів. З точки зору правового статусу судів це додаткового забезпечується спеціально-дозвільним типом правового регулювання суспільних відносин, який поширюється на регулювання відносин за участю органів державної влади [11, с. 218–219], до яких відносяться і суд, що втілюється на нормативно-правовому рівні у статті 19 Конституції України, яка зобов'язує відповідних суб'єктів діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [5, ст. 19].

При цьому важливим є те, що на відміну від заборони здійснення правосуддя органами, іншими ніж суд, що закріплена на рівні частин першої та другої статті 124 Конституції України [5, ст. 124], законодавство не містить чіткої заборони для суду формувати норми права.

Виключна компетенція законотворчої роботи у її розумінні як процесу прийняття Законів України визнана Конституцією України за парламентом – Верховною Радою України шляхом визнання його єдиним органом законодавчої влади в Україні (стаття 75) [5, ст. 75]. Однак законотворча робота є лише одним з різновидів нормотворчої діяльності, яка, крім того, включає, принаймні, підзаконну (відомчу) нормотворчість. У зв'язку з цим у цілому положення чинного законодавства України не містять заборони здійснення судом нормотворчої діяльності, адже навіть Закон України «Про правотворчу діяльність»

виключає своє поширення на правові акти, «які не містять норм права» до яких Закон відносить у тому числі «рішення і висновки Конституційного Суду України» та «судові рішення» (пункти 1 та 2 частини четвертої статті 1) [12, ст. 1]. Лише розширене тлумачення цього положення у контексті у тому числі Преамбули Закону створює умови для висновку, що відповідно до позиції законодавця суди, включаючи Конституційний Суд України не є суб'єктами правотворчої (нормотворчої) діяльності у силу непоширення на них положень цього Закону і водночас поширення на них посередництвом статті 19 Конституції України спеціально-дозвільного типу правового регулювання.

Частково про це свідчать і положення статей 65 та 66 Закону України «Про правотворчу діяльність», які встановлюють необхідність застосування судом аналогії права та аналогії закону як засобів подолання прогалин у праві (частини третя та четверта статті 65), а також встановлюють правила вирішення проблеми колізійного регулювання суспільних відносин (стаття 66) [12, ст.ст. 65, 66]. Також у цілому правила застосування аналогії права та аналогії закону, а також методика вибору джерела, яке підлягає застосуванню у ході вирішення справи закріплені у статтях 10 ЦПК України та 11 ГПК України, які, крім того, містять заборону у здійсненні відмови від правосуддя з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини [7, ст. 10; 8, ст. 11].

У рамках комплексного аналізу наведених положень створюються передумови для висновку, що вітчизняне законодавство системно, хоча при цьому досить некатегорично, підкреслює саме правозастосовну орієнтацію судової гілки влади.

Ураховуючи прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» (який перебуває у процесі набрання чинності) постає закономірне запитання чому у його положеннях не отримала чіткого вирішення проблема судового нормотворення, тим більше, що він частково торкнувся цієї проблеми в аспекті непоширення дії на судові рішення.

Надаючи відповідь на це питання, слід розуміти, що в умовах потужних сучасних

позитивістських тенденції у регулюванні суспільних відносин, а також пошуку гармонії у забезпеченні інтересів суспільства та держави цей Закон має яскраво виражене інструментальне і технічне значення й у своїй меті є досить прагматичним.

У самій преамбулі Закону чітко зазначається, зокрема, що він приймається «з метою впорядкування правотворчої діяльності в Україні» та «посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів». При цьому Закон визначає у тому числі «правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення».

Частиною четвертою статті 1 Закону виключається його поширення на правові акти «що не містяться норм права», зокрема на рішення і висновки Конституційного Суду України (пункт 1) та судові рішення (пункт 2) [12, преамбула, ст. 1].

Насправді, вважаємо, що такий підхід повністю визначається прагматикою переслідуваної законом мети з упорядкування процесу створення норм права у традиційному розумінні цього процесу і є виправданою спробою встановлення чітких рамок нормотворчості органів законодавчої та виконавчої гілок влади й процедури його здійснення з урахуванням частини другої статті 19 Конституції України, яка зобов'язує, зокрема органи державної влади діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [5, ст. 19]. Свідченням цьому виступає чітка фрагментація правотворчого процесу на такі елементи з відображенням їх специфіки на рівні положень Закону України «Про правотворчу діяльність» як «планування правотворчої діяльності» (розділ III Закону), «підготовка проекту нормативно-правового акту» (розділ IV Закону), «техніка нормопроєкування» (розділ V Закону), «розгляд та прийняття нормативно-правового акту» (розділ VI Закону), «доведення нормативно-правового акту до відома населення та набрання ним чинності» (розділ VII Закону), «державна реєстрація підзаконного нормативно-правового акту» (розділ VIII Закону), «облік нормативно-правових

актів» (розділ IX Закону), «дія нормативно-правового акту» (розділ X Закону), «правовий моніторинг» (розділ XII Закону).

Закон вносить чіткість у розмежування повноважень у сфері правотворчої діяльності між суб'єктами її здійснення, а також у питання способів її здійснення. Свідченням тому виступає значна увага, що приділяється на рівні Закону таким аспектам правотворчої діяльності як види нормативно-правових актів (статті 9–18), їх юридична сила і ієрархія (стаття 19), послідовність та взаємоузгодження норм права та нормативно-правових актів (стаття 34). Також Закон визначає механізми подолання прогалин і колізій у правовому регулюванні різних суспільних відносин, зокрема у контексті ієрархії нормативно-правових актів, а також їх характеру в аспекті спеціалізації і часу прийняття (положення розділу XI «Правові прогалини, подолання правових колізій») [12].

Необхідно зважати на те, що Закон України «Про правотворчу діяльність» прийнято у серпні 2023 року, тобто через 32 роки після проголошення Незалежності України, а тому фактично після початку здійснення органами державної влади України правотворчої діяльності. При цьому слід розуміти, що у даному випадку йдеться у тому числі про процес створення основного джерела права у межах правових систем романо-германської правової сім'ї, тобто закон [13, с. 83] або у більш широкому розумінні про нормативно-правовий акт [14, с. 123; 15, с. 28; 16, с. 57].

У зв'язку з цим така «тонка», «делікатна» і водночас «глибока» проблема як судове нормотворення, цілком закономірно не отримала відображення у положеннях зазначеного Закону. Тим більше, що наразі вона все ще залишається малорозробленою на рівні правової доктрини. Багато аспектів цієї проблематики залишається недослідженими взагалі. Саме тому Закон України «Про правотворчу діяльність» певною мірою абстрагувавшись від неї, зосереджується на питаннях традиційного для правових систем романо-германської правової сім'ї формах нормотворчості.

Водночас факт існування відповідних нормативних положень не виключає сам по собі

судової нормотворчості, тим більше що створення норм права державою також, певною мірою, не є первісною формою правотворчого процесу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У світлі викладених обставин, вважаємо, що на рівні положень чинного законодавства України зроблено спробу покладення на суд виключно функції застосування норм права. При цьому, що стосується «нормотворчих» можливостей суду, то вони як не санкціоновані чітко на рівні закону, так і не заборонені й не спростовані ним. Сама ж діяльність суду, яка полягає у «здійсненні правосуддя», наразі розкривається через форму такої діяльності, тобто «судочинство», конкретний зміст якої розкривається у положеннях процесуальних кодексів.

Таким чином з точки зору характеру вирішення піднятої проблеми на рівні положень законодавчих актів складається ситуація за якої концептуальні приписи, що містяться у Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», який є базовим для визначення правового статусу суду і встановлення правової природи здійснюваної ним діяльності, не розкривають комплексно сутність поняття «правосуддя» і не окреслюють у всій повноті механізм чи вичерпний інструментарій його здійснення. Водночас ці ж положення не містять чіткої заборони на здійснення судом окремих форм нормотворчої діяльності в аспекті всієї багатогранності і діапазоні такої діяльності.

При цьому положення Закону України «Про правотворчу діяльність» не поширюються на судові рішення. І лише процесуальні кодекси через визначення форми здійснення правосуддя, якою є судочинство, дозволяють встановити зміст характеру діяльності суду. Однак, по-перше, у даному випадку відбувається очевидна детермінація формою змісту, що, вважаємо, породжує ризик невірною встановлення змісту відповідного феномену, а, по-друге, на рівні відповідних положень у тому числі Конституції України не встановлюється виключність та безальтернативність регулювання діяльності суду при здійсненні правосуддя виключно єдиним для кожної судової юрисдикції про-

цесуальним кодексом, тобто не встановлюється, що діяльність, скажімо, господарських судів при здійсненні ним правосуддя, регулюється виключно Господарським процесуальним кодексом України. Тобто, гіпотетично відповідний вид діяльності господарських судів може бути альтернативно урегульований ще одним кодифікованим актом або ж певний закон процесуального характеру може врегулювати діяльність відповідних судів зі здійснення ними правосуддя в частині, не охопленій відповідним процесуальним кодексом. Цією частиною, принагідно, може виступити діяльність зі здійснення нормотворення.

У цілому ж слід констатувати відсутність в сучасних умовах практики критичних проблем, пов'язаних зі здійсненням судами правосуддя, які б спричинили «кризову» ситуацію, що продемонструвала би проблеми реалізації в межах правової системи України концепції поділу влад. Інакше кажучи, незважаючи на окреслену вище специфіку непрямого розкриття на рівні положень чинного законодавства України змісту поняття «правосуддя», а також спроби виведення судової діяльності за межі правотворчого процесу, чітко урегульованого нормативними положеннями, наразі питання «судової нормотворчості» *de facto* не виступає проблемою у контексті поділу влад ані для правового регулювання суспільних відносин, ані для практики правозастосування.

Тим не менше, цей феномен привертає значну увагу фахівців у сфері права, а також суспільства у цілому, а деякі суб'єкти юридичної діяльності, зокрема адвокати, дуже часто навіть нарікають на те, що українські суди (у першу чергу Верховний Суд) створюють нові норми права, незважаючи на те, що діють у межах правової системи романо-германської правової сім'ї.

У зв'язку з цим, вважаємо, що наразі можна з упевненістю констатувати, що проблема «судового нормотворення» перебуває у межах питання судового правозастосування, оскільки феномен створення судом норм права не має однорівневого характеру з феноменом судового правозастосування. Останнє щонайменше виступило «коліскою»

для концепції «судового нормотворення», яке при цьому, якщо і має місце на даному етапі розвитку правової системи України, проте не може існувати поза судовим правозастосуванням в якості самостійного відокремленого виду діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Погребняк В. «Судова правотворчість» і «судова нормотворчість»: лексико-семантичний аналіз. *Право України*. 2024. № 5. С. 33–57.
2. Кройтор В. А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електрон. наук. фахове вид. 2023. № 2. С. 375–379. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/67.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).
3. Кривицький Ю. В. Теоретичні та практичні аспекти впливу судової правотворчості на судову реформу. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 82, ч. 1. С. 89–97.
4. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.
5. Конституція України: станом на 20.06.2024 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. ст. 141 (зі змінами).
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відом. Верхов. Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545 (із змінами).
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. №№ 40–41, 42. Ст. 492 (із змінами).
8. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56 (із змінами).
9. Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). *Держава і право*. Одеса, 2009. Вип. 46. С. 9–13.
10. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» № 44-з від 14.10.1997 р., справа № 016/1241-97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text> (дата звернення: 29.06.2024).
11. Спасівцев Д. С. Проблема *numerus clausus* способів судового захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно. *Акт. пробл. держави і права*. Одеса, 2020. Вип. 86. С. 217–222.
12. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2003 р. № 3354-IX. *Офіц. вісн. України*. 2023. № 88. Ст. 5121 (із змінами).
13. Дуда С. М. Закон у системі джерел права романо-германської правової сім'ї. *Митна справа*. № 1 (91), ч. 2, кн. 2. 2014. С. 80–84.
14. Білозьоров Є. В. Джерела права в державах континентального і загального права: проблеми їх детермінації. *Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 120–127.
15. Корнелюк Ю. І., Дуда С. Особливості романо-германської правової системи в умовах сучасності. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2020 р.). Львів: Львівська політехніка, 2020. С. 27–28.
16. Пильгун Н. В., Григоренко М. О. Особливості та значення норм права. *Юрид. наук. електрон. журн.*: електрон. наук. фахове вид. 2022. № 4. С. 55–57. URL: http://lsey.org.ua/4_2022/11.pdf (дата звернення: 25.06.2024).